

تقریر درس خارج فقه هوش مصنوعی (AI) حضرت استاد آیت الله محسن اراکی دامت برکاته

مقرر	مرتضی اسدیان لایمی	جلسه	۴	تاریخ	۱۴۰۴ / ۰۹ / ۱۸
عنوان اول	درآمدی بر قواعد دلیلیت در فقه هوش مصنوعی ❖ ۱. قاعده اول و دوم: حجیت قطعی و لزوم قطع آوری دلیل ❖ ۲. قاعده سوم: تفصیل میان قطع شخصی و قطع نوعی ❖ ۳. قاعده چهارم: ارکان استدلال؛ احراز موضوع و اثبات حکم				
عنوان دوم	مراحل چهارگانه اثبات حکم پس از احراز موضوع				
عنوان سوم	ضرورت قطع در کلیه مراحل و نتیجه گیری				
عنوان چهارم	ضرورت قطع در کلیه مراحل و نتیجه گیری				

الحمد لله رب العالمین و صلی الله علی سیدنا محمد و آله الطیبین الطاهرین

چکیده

این جلسه به ادامه بحث قواعد دلیلیت دلیل در فقه هوش مصنوعی اختصاص دارد. تأکید می شود که قواعد دلالت در این حوزه همان قواعد عمومی فقه است، اما آنچه نیاز به بررسی ویژه دارد، مباحث حجیت و دلیلیت دلیل است. در مسائل فقه هوش مصنوعی، هم به اثبات حکم و هم به اثبات موضوع نیاز داریم. قاعده اول و دوم بر ضرورت قطعی بودن حجیت دلیل تأکید میکنند؛ به گونه ای که شک در حجیت مساوی با عدم حجیت است. در فقه هوش مصنوعی، اگر خود هوش مصنوعی بخواهد دلیل باشد، باید قطع آور باشد و در حکم مصداقی از قطع به شمار آید، نه مصداق خبر واحد یا مانند آن. قاعده سوم به تفاوت های قطع شخصی و قطع نوعی می پردازد. قطع شخصی تنها برای خود قاطع حجیت دارد و موضوعیت دارد، نه طریقت برای دیگران، و ممکن است زوال پذیرد. در مقابل، قطع نوعی برای عمل دیگران نیز می تواند موضوعیت داشته باشد. قاعده چهارم، که محور بحث این جلسه است، به این نکته می پردازد که استدلال برای اثبات حکم شرعی دو رکن دارد: احراز موضوع و اثبات حکم. احراز موضوع برای مجتهد (موضوع کلی) و برای مقلد (موضوع خارجی) متفاوت است. احراز موضوع کلی خود شامل دو مرحله «احراز ذات موضوع» و «احراز مفهوم موضوع» است. پس از آن، فرایند اثبات حکم شامل چهار مرحله است: ۱. جستجوی دلیل ۲. رسیدن به نتیجه (تحصیل دلیل یا یأس از آن) ۳. در صورت یأس، مراجعه به اصول عملیه ۴. در صورت تحصیل دلیل، بررسی سه جهت صدور دلیل، جهت صدور (عدم تقیه) و دلالت دلیل. در تمامی این مراحل، نیل به قطع (به ویژه قطع نوعی برای اثرگذاری بر عمل دیگران) شرط اساسی است.

درآمدی بر قواعد دلیلیت در فقه هوش مصنوعی

در گفتار پیشین، در بحث «مبادی تصدیقیه فقه هوش مصنوعی» بیان شد که باید درباره قواعد دلیلیت دلیل در این عرصه بحث کنیم. قواعد دلالت همان است که در سایر موضوعات فقهی مورد استناد قرار می‌گیرد و فرقی نمی‌کند. آنچه ممکن است در مباحث فقه هوش مصنوعی دارای خصوصیتی باشد، مباحث حجیت و مباحث دلیلیت دلیل است. لذا باید درباره قواعد دلیل در مباحث فقه هوش مصنوعی بحث کنیم. ما برای اثبات حکم در مسائل فقه هوش مصنوعی هم به اثبات حکم نیاز داریم و هم اثبات موضوع؛ یعنی موضوعی که در دلیل، حکم شرعی بر آن بار شده است. بنابراین، برای قواعد دلیلیت باید در دو عرصه بحث کنیم: قواعد دلیلیت در عرصه اثبات حکم، و قواعد دلیلیت در عرصه اثبات موضوع حکم در مسائل مربوط به فقه هوش مصنوعی.

۱. قاعده اول و دوم: حجیت قطعی و لزوم قطع آوری دلیل

مطلب اول، قواعد دلیلیت دلیل در اثبات حکم شرعی در فقه هوش مصنوعی است. در جلسه پیش به سه قاعده اشاره کردیم.

قاعده اول این است که دلیلیت در دلیل بر حکم شرعی باید قطعی باشد. این قاعده کلی در همه جا و از جمله در مسائل فقه هوش مصنوعی جاری است. شک در دلیلیت مساوی با عدم دلیلیت است؛ یا به تعبیر دیگر، شک در حجیت مساوی با عدم حجیت است. حجیت باید قطعی باشد، هرچند خود حجت ممکن است قطعی نباشد.

قاعده دوم این است که در فقه هوش مصنوعی، دلیل غیرقطعی حجیت ندارد. زیرا در این مسائل، برای اثبات یک حکم به وسیله هوش مصنوعی - به این معنا که خود هوش مصنوعی دلیل باشد - باید حجیت آن قطعی باشد؛ یعنی باید قطع آور باشد. لذا هوش مصنوعی به عنوان خبر واحد یا شهرت و مانند آنها مطرح نیست.

اگر هوش مصنوعی بخواهد دلیل باشد، در حقیقت ملحق به حجیت باب قطع می‌شود، نه به حجیت باب ظن یا امثال آن. مثلاً اگر از هوش مصنوعی استفاده کنیم و برای ما قطع حاصل شود که روایت دیگری در مسئله‌ای وجود ندارد، این همان «یأس از فحص» است که منجر به قطع به عدم وجود دلیل دیگر می‌شود.

۲. قاعده سوم: تفصیل میان قطع شخصی و قطع نوعی

قاعده سوم به انواع قطع اشاره دارد. قطع دو نوع است: قطع شخصی و قطع نوعی. این دو با هم متفاوتند. قطع شخصی، اولاً فقط برای خود قاطع حجیت دارد و برای او طریقت دارد. اما این قطع برای مقلد، طریقت ندارد بلکه موضوعیت دارد؛ یعنی موضوع جواز تقلید است.

موضوع جواز تقلید، «علم متعارف» (قطع نوعی) است، نه قطع غیرمتعارف (قطع شخصی). فرق دیگر اینکه قطع شخصی ممکن است ثابت نباشد و زوال پذیرد. با زوال آن، آثاری که برای مجتهد حاصل شده بود (مثل صحت عبادت گذشته) نیز تحت تأثیر قرار می‌گیرد و ممکن است نیاز به اعاده یا قضا باشد.

در حالی که در قطع نوعی، به طور معمول چنین اثری مترتب نمی شود و عمل به فتوای مجتهد بر اساس آن، برای مقلد محکوم به صحت باقی میماند.

۳. قاعده چهارم: ارکان استدلال؛ احراز موضوع و اثبات حکم

استدلال برای اثبات حکم شرعی دو رکن دارد: یکی رکن احراز موضوع و دیگری رکن اثبات حکم. منظور از احراز موضوع در این مرحله، احراز موضوع خارجی نیست، بلکه احراز موضوع کلی حکم است. مثلاً برای اثبات حکم نجاست کافر، اول باید مشخص کنیم «کافر» چیست (موضوع کلی) و سپس حکم را بر آن بار کنیم. این احراز موضوع برای مجتهد (به عنوان موضوع کلی) و برای مقلد (به عنوان موضوع خارجی) متفاوت است. احراز موضوع کلی خود دو مرحله دارد: مرحله اول، «احراز ذات موضوع» است؛ یعنی مشخص کنیم در دلیل شرعی، چه چیز موضوع حکم قرار گرفته است (مثلاً «کافر»). مرحله دوم، «احراز مفهوم موضوع» است؛ یعنی پس از شناسایی عنوان مفهوم و مصادیق آن را مشخص کنیم.

مراحل چهارگانه اثبات حکم پس از احراز موضوع

۱. برای احراز حکمی که بر موضوع بار شده، چهار مرحله کلی وجود دارد:
 ۱. جستجوی دلیل: باید به دنبال ادله بگردیم. ممکن است در این مرحله از هوش مصنوعی برای کشف دلیل استفاده کنیم.
 ۲. نتیجه گیری از جستجو: باید به یکی از دو نتیجه برسیم: یا تحصیل دلیل (پیدا کردن دلیل) یا «یأس از دلیل» (اطمینان به عدم وجود دلیل).
 ۳. مراجعه به اصول عملیه: در صورت حصول یأس از دلیل، نوبت به مراجعه به اصول عملیه میرسد. باید مشخص کنیم کدام اصل عملی (مثل استصحاب یا برائت) در این مورد جاری است و شرایط جریان آن (مانند وحدت موضوع در استصحاب) محرز شود.
 ۴. عمل به دلیل (در صورت تحصیل): اگر دلیل به دست آمد، پیش از عمل به آن، باید سه جهت در آن احراز شود:
 - الف) صدور دلیل (مثلاً صدور روایت از معصوم علیه السلام). (ب) جهت صدور (مثلاً عدم صدور از روی تقیه). (ج) دلالت دلیل بر مدعا.

ضرورت قطع در کلیه مراحل و نتیجه گیری

در تمام مراحل چهارگانه فوق، نیل به «قطع» لازم است. این قطع اگر بخواهد منشأ اثر برای دیگران (مانند مقلدین) باشد، باید از نوع قطع نوعی باشد، نه قطع شخصی. زیرا ملاک در جواز عمل مقلد به فتوای مجتهد، رجوع به «عالم» است و مقصود از علم در اینجا، علم متعارف (نوعی) است، نه علم شخصی و غیرمتعارف.

بنابراین، در فقه هوش مصنوعی نیز، برای اینکه دلیلیت دلیل - اعم از دلیل مستقیم یا نتیجه گیری از طریق هوش مصنوعی - حجت باشد و بتواند مبنای عمل قرار گیرد، باید به قطع نوعی بینجامد. این بحث را ان شاء الله در جلسات آینده ادامه خواهیم داد.

و صلی الله علی محمد و آل محمد

